

Verslag werkconferentie 'Hebben verhalen de toekomst?'

10 maart 2005 Amsterdam

Verslag: Chaja Zeegers

Inleiding en toelichting Bibi Panhuysen (Imagine IC) en dagvoorzitter Fridus Steijlen.

Hoofdvraag van deze werkbijeenkomst is 'Hebben verhalen de toekomst?' Vandaag is het de bedoeling te kijken naar het waarom van verhalenprojecten en de waarde en de reikwijdte ervan te bepalen. Wat zijn onze doelstellingen, ambities en verwachtingen bij de projecten? Achterliggende gedachte is dat we onvoldoende zeggen wat we nu echt willen weten en hoe je je product, projectresultaat en spin-off moet waarderen.

Onder leiding van dagvoorzitter Fridus Steijlen van het KITLV in Leiden kijken de deelnemers terug op verhalenprojecten: projecten die verhalen of mondelinge bronnen verzamelen als doel of als middel voor cultureel erfgoed, kunst, welzijn of wetenschap. Bovendien presenteren het SCO-Kohnstamm Instituut en Museum Amstelkring de resultaten van hun Verhalenonderzoek.

De bijeenkomst wordt afgesloten met een interactieve nasigoreng - expositie. Amateurkoks van verschillende achtergronden vertellen over en bereiden hun specifieke variatie van dit gerecht.

Deze dag komen er drie categorieën verhalen aan bod:

- ❖ verhalen als mondelinge (informatie)bron, bijvoorbeeld bij onderzoek en als cultureel erfgoed;
- ❖ verhalen als middel voor interactie, bijvoorbeeld bij welzijnsprojecten;
- ❖ verhalen om de beleving te intensiveren, bijvoorbeeld in musea.

1. Aspha Bijnaar (NiNsee) over 'Pranasi en Kunuku, verhalen over het plantageleven in Suriname en op Curaçao'.

Meer informatie: www.ninsee.nl / a.bijnaar@ninsee.nl

NiNsee heeft als doel het slavernijverleden te onderzoeken en presenteren Dit is een actueel onderwerp en maakt veel emoties los. Over ons slavernijverleden is veel geschreven, maar vooral vanuit een blank perspectief, vanuit administratieve en zakelijke doeleinden. NiNsee is bij dit project op zoek gegaan naar het zwarte perspectief door zich te richten op de verhalen van nazaten van slaven uit Suriname en de Antillen. Via de overlevering wordt geprobeerd om waarden, normen en gebruiken uit de tijd van de slavernij terug te halen.

Niet de slavernij zélf staat in het onderzoek centraal. Daar kleven allerlei bezwaren aan (zoals elkaar napraten). Er is gekozen voor het in kaart brengen van het vroege plantageleven in algemene zin. Na de afschaffing van de slavernij in 1863 zijn veel slaven op de plantages blijven wonen en werken en die situatie is tot in de jaren 1940 blijven bestaan. Daarna ontstond er een trek naar de stad. Maar van het leven voor die trek naar de stad is er weinig bekend.

Voor dit onderzoek naar het plantageleven tot de jaren veertig van de vorige eeuw zijn twintig personen met een Afro-achtergrond geïnterviewd en vijf met een Nederlandse achtergrond. Vooral 70-plussers zijn benaderd. Nadeel is dat dit - gezien hun leeftijd - een afnemende groep is. Om die reden zijn interviewbare personen ook moeilijk te vinden. Dat geldt nog het meest voor Antillianen. Voor die groep is de leeftijdsgrens dan ook verlaagd naar 60 plus. Voor de Antillianen geldt tevens dat er weinig bekend is over hun slavernijverleden en dat zij daar moeilijk over praten. Voor Surinaamse informanten gold eveneens dat het aantal te interviewen personen beperkt was. Een van de interviewers is daarom naar Suriname afgereisd om ook daar mensen te interviewen. Het bleek soms moeilijk om afspraken te maken. Suggestie van Aspha Bijnaar is om te werken met tussenpersonen, bijvoorbeeld familieleden.

Elk interview duurde een à twee uur en werd op band opgenomen. Praktisch probleem is het stemgeluid van de ouderen. Gekozen is voor de taal waarin zij zich het beste uitdrukken, dus niet altijd het Nederlands. Van een aantal interviews is een transcriptie gemaakt. Resultaten zijn nu nog niet beschikbaar, in juni hopelijk wel.

Eigenlijk bestond het project Pranasi & Kunuku (betekent 'plantage' in respectievelijk het sranantongo & papiamentu) uit drie informatielagen:

- ❖ Informatie over het reilen en zeilen op de plantages. Er zijn vooral basale vragen gesteld gericht op informatie over het gewone, dagelijkse leven, gewoonten en gebruiken.
- ❖ Informatie over het slavernijverleden. Hoewel er geen reflectievragen over de slavernij werden gesteld leverden de vragen impliciete en expliciete informatie op over het slavernijverleden (bijvoorbeeld het lied dat de slaven zongen om elkaar te waarschuwen bij dreigend gevaar).
- ❖ Informatie over de effecten van de slavernij op latere generaties, over de doorwerking van dat slavernijverleden. (Aspha Bijnaar toont het publiek daarbij een poster met de tekst "Slavernij, pas twee bejaarden geleden – Kroesje".)

Vragen uit de zaal leveren de volgende informatie op:

1. Over het algemeen was er weinig kennis in huis over techniek en microfoonopstelling. Het invoeren is uitbesteed.
2. Er blijkt over het geheel genomen geen groot verschil te zijn tussen wat verteld werd door de informanten in Suriname en de in Nederland levende informanten van Surinaamse afkomst.

3. Uitkomsten over het slavernijverleden moesten vaak tussen de regels door worden ‘gelezen’
Mensen zeiden bijvoorbeeld: “zij (de overgrootouders) spraken er nooit over, maar ik zag wel enorme striemen op de rug van mijn grootvader.” Diverse voorouders werden getypeerd als rustige, vrome mensen die vonden dat de (achter)(klein)kinderen vroom moesten zijn. Een oma zei steeds “ik ben een vrije vrouw”, wat er op kan wijzen dat ze dat heeft moeten bevechten. En drie à vier oma's stelden dat ze niet zo'n moeilijk leven op de plantages hadden gehad.

**2. Ellis Jonker, over oorspronkelijke idee, uitvoering en resultaat van het project
*Eigentijdse Geschiedenisdragers, interviews en websites - Gemeentearchief Amsterdam.***

Meer informatie:

www.gemeentearchief.amsterdam.nl/algemeen/aanwinsten/migrantenerfgoed

of EF.Jonker@fsw.vu.nl (Zie ook Alice van Diepen over hetzelfde project).

Het belang van een verhalenproject als dit is in de eerste plaats ontmoeting, uitwisseling en wederzijdse toenadering, door meer over elkaar(s organisatie) te weten te komen, en daarmee mogelijkheden te creëren voor toekomstige samenwerking. Geïnterviewde dhr. Owusu van Ghanese herkomst noemde het uitgebreide interview met hem een aanwinst voor het eigen archief van zijn organisatie, RECOGIN (Representative Council of Ghanaian Organisations in the Netherlands). Voor het Gemeentearchief is het interview ook een aanwinst, een blijvende historische bron. Dhr. Owusu is één van de zeventien geïnterviewde pioniers en voorzitters van Amsterdamse zelforganisaties. De interviews boden zicht op een hele keten aan nog niet opgenomen verhalen, over onder meer: de dagelijkse activiteiten, hulpverlening, sfeer in het eigen gebouw, belangenstrijd met collega-organisaties, ervaringen op het terrein van arbeidsmarkt en integratie. De interviews met de pioniers en direct betrokkenen zijn nog maar een begin in het optekenen en veilig stellen van het culturele erfgoed van minderheidsgroepen in Amsterdam.

Sinds 2001 is het de ambitie van het Gemeentearchief om de collectie van het Archief inclusiever te maken, ofwel: meer een afspiegeling van de huidige Amsterdamse bevolking dan zij nu is (zie voor meer informatie de website van het Gemeentearchief). Met subsidie van het VSB-fonds en de Mondriaanstichting werd door hoofd Verwerving Alice van Diepen, het project Eigentijdse Geschiedenisdragers bedacht, met de focus op de verhalen rond de (zelf)organisaties van nieuwe Amsterdammers. Voor de uitvoering werd Ellis Jonker aangetrokken als onderzoeker/interviewer. De keuze voor interviews als methode kwam voort uit de gedachte dat de geschiedenis en kennis van deze organisaties vooral te vinden zijn in de hoofden van de oprichters en andere sleutelfiguren, niet op papier. Deze vooronderstelling was gebaseerd op inventarisatie-onderzoeken die in het kader van het landelijke project Cultureel Erfgoed Minderheden (CEM) gehouden zijn (2002-2003).

Eigentijds aan het project was het professioneel opnemen, duurzaam opslaan op digitale geluidsdragers (cd's) en voor een breed publiek van belangstellenden en onderzoekers toegankelijk maken van de interviews, op cd en, in fragmenten, op de website van het Archief. Nog eigentijds was de taak om van de deelnemende organisaties ook de websites (hun digitale erfgoed) te verzamelen en eveneens duurzaam, digitaal op te slaan als kennisbron. Een derde, belangrijk, doel was het opbouwen van een netwerk voor toekomstige samenwerking, door middel van het aangaan van intensief, persoonlijk contact. Nieuwe groepen zouden hierdoor vertrouwd raken met het werk van het Gemeentearchief, waardoor ze gestimuleerd werden in hun rol van archiefvormers, en, op termijn, wellicht ook als archiefschenkers en archiefgebruikers, ofwel als onderzoekers en publiek. De looptijd van het project was van april 2004 tot en met december 2004 gevolgd door drie maanden verlenging. Het streefcijfer was twintig interviews. Het werden er zeventien, met pioniers en drijvende krachten van uiteenlopende soorten zelforganisaties, zoals de Vereniging Ethiopiërs Nederland afdeling Amsterdam, de Chinese Ouderenvereniging Tung Lok, Stichting Asilah en de toekomst, de Armeense Apostolische kerk, de Armeense culturele stichting Ararat; de eerste zelfstandige Hindoestaanse vrouwenorganisatie Sitara en de Turkse Fatih moskee.

Wat levert een dergelijk project nu concreet op? Allereerst bieden de interviews zowel inzicht in de voorgeschiedenis en de wordingsgeschiedenis van de organisaties, als ook in de motivatie en het aandeel van de geïnterviewde en andere centrale personen daarin. Ook kwam nadrukkelijk de hedendaagse plaatsbepaling in Amsterdam en in Nederland als geheel aan bod, met de toenemende politieke druk op nieuwkomers en oudkomers. Naast interviews zijn er ook een vijftiental websites verzameld. Tevens wordt er als onderdeel van een langer durend traject systematisch klein materiaal verzameld van de organisaties, zoals brochures en foto's. Ook is overleg gestart met de organisaties over ondersteuning bij duurzame archivering dan wel overdracht van het archief of delen ervan aan het Gemeentearchief, teneinde het veilig te stellen en toegankelijk te maken voor een breed publiek. Niet tastbaar, maar wel waardevol, is het netwerk dat met het project is opgebouwd van organisaties en individuen. Het feit dat een gevestigde, gemeentelijke organisatie belangstelling toonde werd gewaardeerd, met een kritische ondertoon. "Aan de ene kant halen jullie (= De Gemeente) de subsidie weg en aan de andere kant stoppen jullie geld in een project als dit."

Wat hebben we van dit project geleerd, wat waren de uitdagingen? Het project vond plaats in relatief korte tijd en had verschillende doelen, grote ambities, beperkte middelen, en dat met een arbeidsintensieve en tijdrovende persoonlijke aanpak. Voor uitvoerder Ellis Jonker stond het creëren van bronnen centraal, maar werd de tijdsdruk (20 interviews in een half jaar, met twee dagen werken per week) voortdurend gevoeld. Het gebrek aan mogelijkheden voor vervolgonderzoek of publiceren was voor haar onbevredigend. Het was moeilijk de contacten efficiënt te houden en de eigen verwachtingen en die van deelnemende organisaties klein of althans realistisch te houden. Voor goede interviews is het nodig intensief contact aan te gaan. Maar

gedurende zo'n kort project is er te weinig tijd om contacten uit te bouwen en vruchtbaar te maken. Van belang was te vertrouwen op een goed en zinnig vervolg door anderen na het uit handen geven van de collectie interviews. De focus op organisaties en organisatievorming is interessant en veelbelovend. Van belang is meer samenwerking tussen archieven, de wetenschap en musea, om dit soort projecten op het vereiste niveau uit te voeren en ook verschillende toepassings- en gebruiksmogelijkheden te creëren voor de gemaakte kennisbronnen. Daarnaast vragen oral history-projecten een gedegen technische infrastructuur en ondersteuning (geluid, multimedia) en dat wordt bij het schrijven van projectvoorstellen vaak onderschat.

3. Alice van Diepen, over resultaat en vervolg van het project Eigentijdse Geschiedenisdragers, interviews en websites - Gemeentearchief Amsterdam.

Meer informatie: avandiepen@gaaweb.nl

Streven is dat de interviews nog binnen dit jaar te beluisteren zijn op de studiezaal van het Gemeentearchief (Het is nog de vraag of dit met of zonder begeleidende samenvatting moet plaatsvinden.) Te bewaren websites, foto's en brochures horen daarbij, dit alles moet als een geheel toegankelijk worden.

Lastig aspect is de formele, auteursrechtelijke kant. Het is moeilijk om de contracten (waarin overdracht van het auteursrecht van het interview aan het Gemeentearchief wordt geregeld) ondertekend terug te krijgen. Maar het is goed dat de geïnterviewden weten dat hun stem en foto ook op de website kunnen komen. Soms willen mensen ook iets van het Archief, bijvoorbeeld tips voor archivering in hun eigen organisatie.

Er is een ontvangst van alle geïnterviewden gepland in het Gemeentearchief. Doel is om te laten zien wie wij zijn en te horen hoe zij dit project hebben ervaren en wat hun organisatie er aan heeft gehad (afgezien van een kopie op cd van het interview en van gemaakte foto's)

Daarnaast werken studenten van de Hogeschool van Amsterdam op dit moment aan een multimediasproject. Concreet wordt dat een apparaat dat beeld en geluid, foto's en verhalen kan opnemen (te vergelijken met het project Register van de dag van Gister, waarover later meer) en dat bij de organisatie gestald kan worden. Daarmee hoopt het Gemeentearchief in de toekomst nog meer migrantenerfgoed te verzamelen.

Tot slot nog een opmerking over het effect van het project op de interne organisatie. Het doel om netwerk en bronnen diverser te maken wordt vaak met de mond beleden, maar is niet vanzelfsprekend binnen de organisatie. De vraag is wanneer en hoe je je collega's informeert. Al met al is er geleidelijk wel meer diversiteit aan het ontstaan, zowel in het verworven materiaal als in het netwerk .

Vragen uit de zaal leveren de volgende informatie op:

1. De keuze voor de organisaties is gemaakt door een wens aan variatie voor verschillende typen en terreinen (welzijn, kerkelijk etc), evenals grote en kleine organisaties. Politieke organisaties zijn niet benaderd, want daar houdt het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis zich al mee bezig.
2. Of interviews vrij verzameld werden of op thema is een heikel punt. Ga je voor de feiten (wetenschap) of voor de verhalen? De adviescommissie van het project benadrukte het belang van een duidelijke onderzoeksvraag. Maar binnen dit project is de mensen maximaal de ruimte geboden om hun persoonlijke geschiedenissen te laten vertellen, een open antropologische benadering met behulp van een lijst van onderwerpen (zoals: hoe is de organisatie ontstaan, wat is het aandeel van de geïnterviewde). Je vraagt naar feiten, maar je stelt open vragen. Als je gericht bent op een objectieve feitelijke geschiedenis, dan gaat dat ten koste van de belevingscomponent. Ellis Jonker pleit voor veel meer samenwerking en goed doordenken van een dergelijk project evenals het interviewen van meerdere mensen binnen één organisatie. Aspha Bijnaar stelt dat je altijd op zoek bent naar afbakening, maar binnen haar project is de ruimte gegeven om breed te vertellen vanuit *hun* beleving. Haar ging het er niet om een collectief verhaal te krijgen, maar wel om een nieuw of zwart perspectief te creëren. Je kunt daarmee de bestaande 'witte' bronnen op een andere manier interpreteren, al is het alleen al door te kijken naar de woordkeus. (Gebruik je bijvoorbeeld het woord marron of weggelopen slaven?)
3. Een ander aspect is de betrouwbaarheid van de bronnen. Er kan sprake zijn van vertekende herinneringen en het is belangrijk om te werken met goed geschoolde interviewers. Feiten worden voor een deel gedekt door papieren bronnen (jaarverslagen etc.) Er komt een pleit voor het gebruik van verschillende soorten bronnen, waaronder verhalen. Overigens is gezonde bronnenkritiek altijd nodig.
4. Een ander pleit is om niet zélf interpretaties te geven, maar de citaten voor zich te laten spreken. Het is aan de interpretatie van de luisteraars om te bedenken wat er bijvoorbeeld voortvloeit uit het slavernijverleden. (Bijvoorbeeld of er een traditie is van slaag en een harde opvoeding). Bronnen zijn vrij om naar eigen inzicht te interpreteren en te gebruiken voor eigen doeleinden (in o.a. wetenschap en politiek).
5. Ellis Jonker laat weten dat aan ieder interview een document is toegevoegd, waarin biografische en technische informatie is vastgelegd over de context waarbinnen de bron is gemaakt is, alsmede een uitgebreide samenvatting van het gesprek.
6. In het contract van het Gemeentearchief Amsterdam staat dat mensen hun verhaal overdragen voor gebruik op de website en het toegankelijk maken op de studiezaal van het archief. Wil een derde het materiaal gebruiken, dan moet je met dat verzoek terug naar de rechthebbende. Mensen

schrikken soms wel van een dergelijk contract, maar vaak is het ook in het belang van de verteller om daar goede afspraken over te maken.

7. De zaal wijst erop dat er ook andere bestaande informatiebronnen over migranten zijn, zoals het beeldarchief van Migrantentelevisie Amsterdam. Dit archief wordt zelfs bewaard bij het Gemeentearchief, maar is niet goed toegankelijk voor publiek omdat het slecht is ontsloten. Waarom richt het Gemeentearchief zijn inspanningen niet op het toegankelijk maken van bestaande bronnen in plaats van het creëren van nieuwe bronnen? Volgens Alice van Diepen bestaat er echter een fundamenteel verschil tussen deze bestaande bronnen en het project Eigentijdse Geschiedenisdragers, waarbij het om het perspectief van de verteller gaat.
8. Het is van belang voor jonge migranten om het verhaal van oudere migranten te leren kennen. Dit kan een belangrijke functie van verhalenprojecten zijn. Hoewel dit geen directe doelstelling is geweest van het NiNsee en het Gemeentearchief kan het ook bij voornoemde projecten wel een effect zijn. Soms hebben kinderen geen belangstelling voor het werk van eerdere generaties. Toch is het ook in dat geval goed dat ouderen hun archief kunnen onderbrengen bij het Gemeentearchief. Geïnterviewden zagen daar de waarde zelf soms ook van in. Ook zijn er voorbeelden van projecten waarbij jongeren juist erg geïnteresseerd waren in de verhalen van oudere generaties, zoals bleek bij de vertoning van een film over het cultureel erfgoed van Kaapverdianen in Rotterdam. Alleen hoe breng je de resultaten op een manier die jongeren ook aanspreekt? Te denken valt aan het verzamelen van verhalen in de vorm van muziek, omdat dit in de belevingswereld van jongeren past. Andere tip voor een ‘ouderen-jongerenproject’ is schoolkinderen hun (groot-)ouders te laten interviewen. Tevens wordt de website www.verhalenvanvroeger.nl genoemd.

4. Judikje Kiers, over de achtergronden van het verhalenaltaar bij Museum Amstelkring/Ons' Lieve Heer op Solder.

Meer informatie: www.verhalenopsolder.nl / j.kiers@museumamstelkring.nl

Het genoemde museum is een 17^e-eeuwse katholieke kerk in het Amsterdamse wallengebied. Het bleek dat bezoekers elkaar verhalen gingen vertellen naar aanleiding van wat zij in het museum zagen. De biechtstoel vormde daarbij de climax. De staf van het museum concludeerde bij een koersonderzoek in 2002 dat ze wat met dat gegeven zouden moeten doen, ofwel mensen verhalen laten vertellen met als doel de intensiteit van de beleving te verhogen. Bij de tentoonstelling over de zeven sacramenten (‘van Doop tot Dood’) werd daar concreet invulling aan gegeven. Deze tentoonstelling bestond uit persoonlijke en museale voorwerpen, een audiotour en een zogenaamd verhalenaltaar, ontwikkeld in samenwerking met Waag Society in Amsterdam. Maar hoe vul je dat

in op zo'n manier dat je geen eindeloze verhalen krijgt? De conclusie was dat mensen het beste vertellen bij een persoonlijk object. Gekozen werd voor een kastje met een kussentje waarop mensen het persoonlijke voorwerp konden leggen dat ze zelf hadden meegenomen en waar een foto van werd gemaakt. Vervolgens vertelden mensen hun verhaal bij dat persoonlijke object. Het doel was niet te verzamelen voor de feiten, maar voor de interactie: wat komt er bij mensen los bij het vertellen en horen van de verhalen? Er is wel een lichte redactie gepleegd op het geschrevene om de leesbaarheid te vergroten. Op advies van geldschieter de Mondriaan Stichting is door Ron Oostdam en Wil Oud van het Kohnstamm Instituut onderzoek gedaan naar de beleving en waardering van het museumbezoek bij deze tentoonstelling. De volgende spreker vertelt daarover.

5. Ron Oostdam van het SCO Kohnstamm Instituut (Universiteit van Amsterdam) over onderzoek naar beleving en waardering museumbezoek bij Ons' Lieve Heer op Solder. Meer informatie en bestelling van het rapport 'Persoonlijke verhalen in Ons' Lieve Heer op Solder' door Wil Oud en Ron Oostdam (ISBN 90-6813-766-2) kan via www.sco-kohnstammstituut.uva.nl

Centraal in het onderzoek stond de vraag naar het effect van de interactieve publieksbegeleiding op de beleving en waardering van het museumbezoek. Vooraf werd een literatuurstudie gedaan en een enquête gehouden onder deskundigen en medewerkers van Nederlandse musea. Ook werd een effectmeting gehouden. In de literatuur bleek weinig terug te vinden over het interactief verzamelen en gebruiken van persoonlijke verhalen tijdens tentoonstellingen. Wel bleek dat er gebruik werd gemaakt van persoonlijke verhalen in museale context, maar dan als illustratie. Er waren nauwelijks initiatieven voor het verzamelen en gebruiken ervan.

De opzet van de experimentele tentoonstelling bestond uit: het verhalenaltaar, de website met verhalen, een audiotour met persoonlijke verhalen, een verhalenalbum en persoonlijke voorwerpen bij museale voorwerpen. Er vond een meting plaats voorafgaand en ook tijdens de experimentele tentoonstelling. Voorafgaand aan het museumbezoek vond er een aselechte werving plaats van Nederlandstalige bezoekers. Bij het onderzoek werd gebruik gemaakt van een vragenlijstonderzoek (ong. 15 minuten), waarbij naar achtergrondgegevens werd gevraagd als: leeftijd, sekse, woonplaats, kerkelijke achtergrond en opleiding. Ook werd gevraagd naar het 'museumgedrag' van de respondenten. Vervolgens kregen zij 57 vragen over de waardering en beleving van het museum. De vragen hadden betrekking op de affectieve, cognitieve en metacognitieve waardering, op beleving van de sfeer en de activering. Ook werd er gevraagd of de bezoeker iets over zichzelf had geleerd, of men verrassingen en uitzondering was tegengekomen en of men kennis en ervaring had opgedaan.

Naar voren kwam dat jongeren tot 35 jaar het affectieve aspect het meest waarderen, de groep tussen 36-65 jaar het cognitieve aspect en de 65 plussers het leren over zichzelf. Bij allen bleek de interactieve publieksbegeleiding resultaat op te leveren, bij kerkelijk-actieven was dat effect groter dan bij niet-actieven. De algemene conclusie luidt dat de ‘museumcocktail’ effectief blijkt en dat de toename en waardering geldt voor een brede doelgroep. Het verhalenaltaar bleek echter relatief weinig gebruikt. Desondanks werd de tentoonstelling meer gewaardeerd in de situatie waarbij het publiek interactief werd begeleid. De museumcocktail lijkt generaliseerbaar naar andere museale contexten.

Kortom: de interactie met de bezoeker is geslaagd en de beleving is verhoogd. Het verhalenaltaar gaat overigens nog door in een andere context, namelijk op de website van de KRO.

Vragen uit de zaal leveren de volgende informatie op:

1. Het Kohnstamm Instituut is een derde geldstroominstituut van de Universiteit van Amsterdam en voert betaalde opdrachten uit voor derden. Dit instituut doet vaker onderzoek op het gebied van kunstzinnige vorming.
2. Een verklaring voor het relatief weinig gebruikte verhalenaltaar kan liggen in:
  - schroom (ondanks het feit dat de verhalen anoniem konden worden opgetekend);
  - het niet-hebben van een verhaal of kerkelijke achtergrond;
  - praktische problemen (bijvoorbeeld niet kunnen typen);
  - interpretatie;
  - gebrek aan informatie. Niet alle mensen (ruim eenderde van de toevallige bezoekers) waren geïnformeerd over het feit dat ze dingen konden meenemen om hun verhaal bij te vertellen (ondanks de publiciteit, waaronder een mailing aan alle parochies). Tip: zorg voor de aanwezigheid van een gastheer/gastvrouw bij een dergelijk verhalenaltaar. Ook bij een tentoonstelling in het Amsterdams Historisch Museum zijn hier positieve ervaringen mee opgedaan. Daar bleken mensen het heel eng te vinden om hun verhaal op te tekenen. Men was dan ook voor iets anders gekomen, namelijk het tentoonstellingsbezoek

6. Frank Verhagen Kunstgebouw, projectleider Nieuwe Media en Theater bij Stichting kunst en cultuur Zuid-Holland over Codex Kodanski en Register van de dag van Gister. Meer informatie: www.gister.nl en www.codexkodanski.nl Op www.mediafabriek.org staan presentaties van beide projecten. Info www.kunstgebouw.nl / frank.verhagen@kunstgebouw.nl

Kunstgebouw is een organisatie die zelf geen kunst maakt. Het is eerder een intermediair en ontwikkelt concepten voor kunst- en cultuurprojecten met kunstenaars, en is gericht op het basis- en voortgezet onderwijs, amateurkunst, gemeenten en regio. Het is vraaggericht en richtinggevend. De oral history-projecten (zoals Register) hebben een zekere overlap met de activiteiten van de provinciale zusterorganisatie Erfgoedhuis. Vanuit de kunsten is er op dit moment een grote interesse in geschiedenis of de vraag ‘Wat is geschiedenis?’. De invalshoeken zijn: projecten met een eigen universum of mogelijke wereld, projecten als spiegel voor de samenleving of projecten als historische reconstructie (historical re-enactment). Kunstgebouw heeft ervaringen met verschillende soorten verhalenprojecten en is de laatste jaren met nadruk op zoek naar de meerwaarde van digitale media.

Voorbeelden van eerdere verhalenprojecten ‘van mens tot mens’:

- ❖ *Verhalen van Staal* door fabrieksarbeiders van de voormalige staalindustrie in Gorinchem, voor publiek (begeleid door een regisseur). Ook als boek verschenen.
- ❖ *Mijlpalen en Jaarringen*, ouders vertelden op school verhalen aan kinderen, maar ook kinderen verzamelden verhalen. Een zeer intieme uitwisseling op de vierkante centimeter.
- ❖ Medeproducent van *King Corn*, een voorstelling van theatergroep Hollandia. Over een arbeider in een meelfabriek, gebaseerd op journalistieke interviews met een voormalige werknemer.

Voorbeelden van ‘digitale verhalenprojecten’:

- ❖ Verzamelde foto's en verhalen van bewoners langs de vervuilde en op te knappen Hollandse *IJssel*. Zie www.oeverloos.nl.
- ❖ *Codex Kodanski*. De deelnemer maakt ter plekke zijn eigen verhaal (lopend met pda en gps-handzame kleine apparaten) van de stad. Elke route is op deze manier anders. Het is een reeks verzamelde indrukken van de stad door de ogen van kunstenaars in combinatie met collecties en archieven uit het museum. Ontwikkelaars van dit project waren Hootchie Cootchie Mediacollectief en locatiepartner was het Historisch Museum Rotterdam. In het najaar van 2004 is dit project uitgevoerd. Het zal naast een doorstart in het Historisch Museum meerdere toepassingen krijgen (o.a. VVV, kunstprojecten, commercie, enz).
- ❖ *Register van de dag van Gister (toelichting volgt hieronder)*. Multimediaal verhalenproject door

en voor senioren uit de regio in samenwerking met ProBiblio / bibliotheken. Bij het uitgevoerde pilotproject waren ouderen zeer enthousiast. Momenteel voert ontwikkelaar Waag Society de laatste digitale aanpassingen door, onderzocht wordt nu hoe de doorstart in het najaar samen met ProBiblio en de nieuwe partner Erfgoedhuis wordt vormgegeven. Doel is een collectief cultureel geheugen van Zuid-Holland op te bouwen, dit is al gestart in de regio Gouda. De looptijd is vier jaar vanaf 2006.

Zowel bij Codex Kodanski als het Register van de dag van Gister werd digitaal geëxperimenteerd met verhalen vertellen en herinneringen verzamelen. Twee verschillende technieken. Verzamelen op het web met Register en de virtualiteit ingezet in het fysieke domein bij Codex. Interactiviteit, connectiviteit, multimedialiteit, virtualiteit en schaalvergroting van in- en output als kenmerken van digitaal verzamelen. Van cruciaal belang is steeds wie het publiek is. Verzamelen om het verhalen verzamelen is niet de bedoeling. Interessant bij beide projecten is de visie die er overheen komt. Van de kunstenaar vooraf zoals in Codex Kodanski of achteraf door ordening van de verhalen in de vorm van lesbrieven op maat (gepland voor het Register van de dag van Gister). Het accent in het Register ligt dan vooral op wat te doen met de verhalen en hoe ze interactief worden in betekenisvolle contexten. Bijvoorbeeld de verhalen van ouderen in relatie tot kinderen in het basisonderwijs. Je kunt erin verdwalen of met een gids een bepaalde context opzoeken. Je kunt zelf thuis verhalen toevoegen of reageren op een vertelling van een ander. Beide projecten zijn duur in ontwikkeling, maar kunnen op termijn relatief goedkoop worden, het moet zich in samenwerking en in de praktijk met gebruikers ontwikkelen

7. Rosanne van Klaveren, mediakunstenaar bij het Register van de dag van Gister gaat uitgebreider in op de praktijk en toont daarvan een filmpje. Rosanne, die zich veel bezighoudt met online verhalen vertellen en verzamelen, was betrokken bij zowel de conceptontwikkeling als de uitvoering. Meer informatie over het werk van Rosanne: www.verhaalprojecten.nl / digitales@verhaalprojecten.nl

Het Register van de dag van Gister werkt met een apparaat (het verhalen kabinet) dat rondreist en waarmee verhalen en plaatjes worden verzameld. Aan de bovenkant kunnen platte voorwerpen worden gescand, aan de zijkant is een kastje waar (kleine) ruimtelijke voorwerpen in gefotografeerd kunnen worden. Verhalen kunnen worden ingetypt of ingesproken (met als optie een grammofoonplaatje op de achtergrond). En er is de mogelijkheid om een pasfotootje te maken, welke dan bij de bijdrage geplaatst wordt. Aan de ene kant van de kast kunnen de verhalen ingevoerd worden, aan de andere kant van de kast kunnen de verhalen die inmiddels ingevoerd zijn

bekeken worden. De bedoeling is dat het kastje gevuld raakt met allemaal verhalen. Deze verhalen worden ook online gepubliceerd, op de site www.gister.nl De ervaring leert dat er veel verhalen zijn verteld over de oorlog, vaak verhalen over hoe het leven toch doorgaat. In totaal zijn er inmiddels ca 60 senioren aan bod gekomen in Gouda, Bodegraven en Boskoop. Als voorbeeldfunctie, als kapstok voor nieuwe verhalen en omdat beeldende kunst bij de start van dit project een rol speelde, schreef Rosanne van Klaveren de memoires van freule Norma Voomborgh van Nispen.

Vragen uit de zaal leverden de volgende informatie op:

1. De verhalen in Register worden ingebracht onder begeleiding. Rosanne zat er bij. De bedoeling is om het in de toekomst ook zonder begeleiding te doen. Het is vrij simpel gemaakt, maar bij deze leeftijdsgroep zal er toch behoefte aan begeleiding of instructie vooraf blijven, ook om mensen tot deelname te stimuleren. De bedoeling is er digitaal handige ouderen bij te betrekken.
2. Er wordt gevraagd of er meerdere kabinetten in productie gaan en of ze huurbaar zijn. Nu is er echter nog maar één prototype en die heeft 40.000 euro gekost. Die bestel je niet zomaar bij. De doorstart of nieuwe mogelijkheden worden nu onderzocht.
3. Er zijn 15 pda-setjes uit Codex Kodanski en deze zijn in bezit van Kunstgebouw, voorlopig echter in gebruik door onder andere het Historisch Museum Rotterdam. Er wordt nu onderzocht hoe Codex verder gaat met weer nieuwe technische hulpmiddelen.
4. De provincie Zuid-Holland en het Erfgoedhuis Zuid-Holland zijn van plan om regionale historische centra op te richten en dit is momenteel in een voorbereidende fase. Wellicht dat Register op dat nieuwe podium een rol kan spelen.

8. Edy Serieese over het opsporen, benoemen en presenteren van immaterieel cultureel erfgoed volgens Kumpulan.

Meer informatie: www.indischecultuur.nl / e.serieese@indischecultuur.nl

Bestelling dvd '10.000' dingen' en cd 'woorden die een leven maken' kan via de website.

Serieese vertoont filmbeelden van door haar georganiseerde kumpulans (informele bijeenkomsten van Indische mensen) die haar informatiebron werden. Na het bekijken van de 105 mastertapes vroeg ze zich af wat ze met dit materiaal moest en kon. Hoe kon ze deze bron nu presenteren en ontsluiten? De bron ontstond uit de opdracht van subsidiënt OCW, Directie Cultureel Erfgoed, om de Indische immateriële cultuur (zoals deze in persoonlijke verhalen is neergelegd) op te sporen, te benoemen (ontsluiten en presenteren): Ze heeft niet een keurige bron gemaakt van overzichtelijke verhalen en veelzeggende vertellingen, omdat ze meende daarmee de Indische cultuur niet op te sporen.

Wie een cultuur wil opsporen moet zich in die cultuur begeven, deelnemer zijn of worden, omdat je anders niet weet wat je moet opsporen. Door opleiding en afkomst (2e generatie Indische) wist Seriese daar wel raad mee. Bij het vormen van de bron is ze op Indische wijze, de mensen (de cultuurdragers) gaan opzoeken. Ze organiseerde kumpulans, omdat de groep zich bij uitstek leent voor het onderscheid tussen individuele en cultuurbepaalde items. De grens lag eerder praktisch bij het voeren van een groepsgesprek met 30 mensen (soms in te kleine en vaak vreugdeloze zaaltjes), die allemaal door elkaar praatten en ook nog op video opgenomen moesten worden.

De gespreksdeelnemers vertelden hun herinneringen aan het dagelijkse leven van toen ze een jaar of 8, 9 oud waren. Uit de banden selecteerde Seriese het gemeenschappelijke, de momenten dat de gespreksgenoten op elkaar reageerden met instemming, afwijzing, aanvullingen, ontroering, herkenning of juist verbazing. Maar ze koos alleen de reacties op persoonlijke herinneringen, niet op meningen als: "In Indië was altijd..." De cognitieve herinneringen werden via de banden van de gevoelsmatige en de hyperindividuele van de groepsbepaalde onderscheiden. Wat resteerde beschouwde Seriese als 'cultuurherinneringen', de bronnen van immateriële Indische cultuur, die dus niet alleen talig van karakter zijn.

In de 2e fase van het project, die van het benoemen en ontsluiten, wierp de 3e fase, die van het presenteren van de opgespoorde cultuur, zijn slagschaduw vooruit. Aan den lijve ervoer zij weer eens dat "leven tussen twee culturen" een witte westerse mythe is over allochtonen, overigens in het leven geroepen door onze nationale Indo Rob Nieuwenhuys. Wij leven niet tussen culturen maar in diverse culturen. En die culturen leven in ons. Seriese stelt dat ze zowat desintegreerde zo was zij in zichzelf bezig de bron te vervuilen die ze net had aangelegd door er naar te kijken met de ogen van 'de ander'. Immaterieel cultuurgoed ziet ze net als buitenspel. Je hoort het niet, wanneer je het niet al door hebt. Verhalen spreken niet voor zichzelf. Vertellingen én hun vertellers zijn niet vanzelfsprekend. Zodra je ze verzameld hebt, luidt de vervolgvraag: wat vertellen ze nu eigenlijk? Hoe ontsluit ik dat wat ze 'eigenlijk' vertellen. En hoe presenteer ik dat?

Seriese had het probleem van benoemen en ontsluiten, heel praktisch kunnen oplossen, door de banden te 'loggen', dus in fragmenten op te delen, en elk fragment van een of meer traditionele trefwoorden te voorzien. Bijvoorbeeld: dagelijks leven, huiselijk leven, Djokja 1924, ochtend, ontbijt, vruchten. Alleen, dat is wel Nederlands-praktisch, maar niet Indisch-praktisch. Indisch praktisch voor dezelfde fragmenten is: achtergalerij, achtererf, zonsopgang, nasigoreng, havermout, mangga. Maar in zo'n Indische thesaurus zou weer geen enkel niet-Indisch mens kunnen zoeken. Benoeming en ontsluiting voor de ene groep is buitensluiting van een andere groep. En buitensluiting betekent non-interesse. Al verzamel je 10.000 banden barstensvol immateriële Indische cultuur, geen mens is zomaar in het Indische geïnteresseerd, is Serieses ervaringskennis. Tot je er nasigoreng instopt.

Eens at niemand hier nasigoreng. Nu wel. Wat je lekker vindt, dat smaakt naar meer. Daar valt niets

aan te ontsluiten. Dat ontsluit zichzelf. De Indische cultuur moest zichzelf ontsluiten door zichzelf te presenteren. Dus niet door uitleg, maar door deelname. Zonder woorden, het benoemen voorbij. Zelfpresentatie is sinds Edward Saïd een recht en dus ook een plicht. Die plicht gold natuurlijk ook de benoeming en ontsluiting. Het Indische moest zichzelf vertellen, niet via het onbekende (nasigoreng), maar via het al bekende (ruikt lekker). Uit de 10.000 dingen die ze had kúnnen kiezen, koos ze uit de 105 banden de thema's natuur, eten, familie en muziek; thema's die in alle toonaarden in de vertellingen op de banden terugkomen. En precies de thema's waar de Indische cultuur om bekend staat: dat heerlijke Indischeten, die warme familiebanden, de spreekwoordelijke gastvrijheid, de Indorock en de krontjong. Hollanders, is Serieses ervaringskennis, worden nu eenmaal van oudsher aangetrokken door hun eigen clichébeelden over Indische (mensen). En cliché's zijn altijd ook waar. In de fase van het presenteren kunnen cliché's dus mooi als entree dienen om de broodnodige eerste interesse te wekken van een breed publiek, inclusief de subsidiegever. Maar om voorbij het cliché te komen moest ze terug naar de bron.

Waarom zou ze andere woorden, Nederlandse, gebruikelijke thesauruswoorden, gebruiken dan de vertellers zelf? Via woorden als gendie, grind, pantjoeran, de put, mangga, pondokje, bijgebouwen, bouwde Seriese de Indische thesauruswoorden: achtergalerij, achtererf. Vanuit woorden als tettelan, koerang zoutzoetzuur, vers water, tjabévoordesmaak, goelahjawavordekleur, vond ze een overkoepelend trefwoord als Kirakira. Woorden als Medarie, Barongan, Japansetijd, Pager Alam, Makassar, Holland, Nederland formeerden zich onder paraplutrefwoorden als: landverhuizing, familiegeschiedenis, geschiedenis van de Indische cultuur. Trefwoorden die in het Nederlands inadequaat tuin of natuur, of koken en eten, of migranten nieuwkomers en inburgering zouden luiden. Inadequaat omdat ze de gevoelswaarde niet hebben van de Indische woorden. Met die Indische trefwoorden lokte ze heel andere vertellers (uit Indië) dan met Nederlandse equivalenten.

Met de Indische vertellers richtte Seriese zogenaamde themakumpulans in. Dus: met de tuinliefhebbers uit de kumpulans maakte ze een achtererf (overkoepelend begrip voor dat deel van het huis waar zich het intieme huiselijke leven afspeelde), eerst pratend, toen daadwerkelijk in het Openluchtmuseum Arnhem, met behulp van tropische planten en attributen die een achtererf tot achtererf maken. Tegelijk werd duidelijk dat vertaling overbodig werd omdat de woorden in de eigen context getoond worden. Zo ontstond juist níet een reconstructie van een historisch achtererf, maar een Indische locatie met de connotatie van een achtererf, opgetrokken uit herinneringen. Een eigen context voor Indische vertellingen. In die eigen context konden ook de herinneringen zelf een vorm krijgen. Al die kleine en grotere vertellinkjes over het leven op een Indisch achtererf uit al die banden zijn voor zover verstaanbaar losgeknipt tot flard, thematisch gerangschikt en op een dubbel-cd gezet. Deze cd is op het Indisch Achtererf in Arnhem te beluisteren. In die eigen, zelfgeschapen context zitten de vrijwilligers en doen wat ze thuis ook zouden doen. Zij zitten niet tussen

versteende, museale voorwerpen, laat staan dat ze ‘zoals het vroeger was’ naspelen voor museumbezoekers. Ze werken in de tuin, zitten wat in het pondokje, praten met elkaar en de bezoekers. Het Achtererf wordt niet zomaar bekeken, het wordt bezocht. De museumbezoeker schuift aan, vraagt en vertelt zelf. Over het eigen achtererf in Holland, Indië, Suriname of Canada, het Indisch leven toen en nu en het niet-Indische leven tezelfdertijd, in de 1e, 1,5e 2e of jongere generaties. Kortom het Achtererf doet waar het om gaat: het vertelt verhalen en genereert ze. Zijdelings, wederzijds en “op z’n Indisch”, in eigen context. Zo presenteert het Indisch Achtererf de immateriële Indische cultuur aan de hand van opgespoorde verhalen. En ontsluit het de opgespoorde verhalen waarin de immateriële cultuur zich genesteld heeft.

Wat het Achtererf is voor de achtererf-vertellingen, zo is koken een habitat voor de Indische eetcultuur. Met de 'eetpratens' gingen ze eten en dus koken, Serieese vroeg om gerechten en daarvan de recepten. Pas op die banden zag Serieese hoe de kookcultuur van de oudste generaties zich in de reflexen van de volgende generaties, inclusief die van zichzelf, genesteld had. Dat de cultuuroverdracht had plaatsgevonden, hoezeer Serieese en haar generatie zich er ook tegen verzet hadden met behulp van de roaring sixties. Niet de hardware, de recepten, kennen ze, maar de software: hoe ze gemaakt moeten worden. Op de banden zag ze hoe ze gevormd moeten zijn toen ze 8, 9 jaar oud waren, wat zij gezien moeten hebben en dus nagedaan en zelfs al doorgegeven hebben. Het beeldfilmpje Kirakira dat uit de kookkumpulans ontstond, had geen personen in de hoofdrol maar 4 gerechten en biedt dus niet alleen een inkijkje in de Indische kookcultuur, maar ook in de cultuuroverdracht tussen de vooroorlogse en naoorlogse generaties. Maar zijdelings, voor wie het doorheeft.

Met de muziekvertellers speelden ze gitaar en zongen romantische aria's en liederen en krontjong. En met een (Serieses eigen) grootfamilie trokken ze in diverse kumpulans de familieband aan door samen te zijn en over de eigen familie te praten. De grootfamilie deed in optima forma in de themakumpulans wat de stille kracht is van het Kumpulanproject: zijdelings informatie leveren én genereren over op te sporen elementen van de levende immateriële cultuur. Bij deze themakumpulans over familie ging het om een grootfamilie waarvan de oudste generaties op Java geboren zijn, en de jongste in Nederland en Brazilië. Zoals een Indische groep, gestuurd door het interviewprotocol, betaamt, vroegen ze vooral naar de ander. “Waar was jij toen ik ...?” Een zijdelingse vraag, gezien de leeftijd van de oudste gespreksdeelnemer (83), naar het dagelijks leven tijdens kolonialisme, twee oorlogen, dekolonisatie, landverhuizing en vestiging elders. In brokstukken en flarden, verwijzend liefst, indirect en afgewisseld met veel leuke lange verhalen over hilarische voorvallen om te kunnen weglachen wat te dichtbij komt of te pijnlijk is, vormde zich het familieverhaal. Onbegrijpelijk voor wie naar de registratietapes kijkt en alleen hoort vertellen over het familieleven. Individuele verhalen over opgroeien, schoolgaan, trouwen, kinderen krijgen, scheiden, verhuizen, van baan of land wisselen. De eigen context bracht ze aan door beeld-

en geluidmateriaal uit de familiearchieven. Wie het door heeft, hoort en ziet ook het andere verhaal. Hoe de wereldgeschiedenis ingrijpt op de loop van een leven. Hoe oorlogen het dagelijks leven van individuen verwoesten en zo'n hele familie ontwortelt. Hoe individuen dankzij elkaar overleven en welke strategieën zij daarvoor ontwikkelen. En uit dat verhaal rijst zijdelings een geschiedenis van de Indische cultuur. Niet vanzelf, maar wel sprekend. Om dat verhaal eruit te krijgen is net als bij de vertellingen over het Achtererf de moederband tot vertelflarden geknipt om deze in een nieuwe rangschikking, eerst op locatie en vervolgens chronologisch, bij elkaar te zetten. Een ingreep die af te lezen is aan de hoofdstukindeling, -betiteling en -volgorde. In deze eigen context vertellen de vertellingen de ingrijpendste en aangrijpendste gebeurtenis uit het recente Indische verleden: hoe het Indische van een Indonesische thuiscultuur een Nederlandse subcultuur werd.

Het verzamelde materiaal is niet op traditionele wijze via één-op-één interviews opgespoord, Noch op traditioneel – wetenschappelijke manier via een thesaurus ontsloten en ook niet zoals gebruikelijk door een kunstenaar tot een artistiek eindproduct verwerkt. Wel is er van die expertise gebruik gemaakt. De verzamelde bron werd ontsloten door zichzelf te presenteren in een eigen context. Door het bandmateriaal aan flarden te knippen, te herrangschikken, aan te vullen met ander materiaal uit dezelfde bron en met recente historische en ervaringskennis. Ze weet niet of dat de bedoeling was, is er niet gerust op. Om zich traditioneel-wetenschappelijk verantwoord controleerbaar te maken heeft Serieese haar Indisch archief zichtbaar gemaakt. Alle tot flarden verknipte banden met nog 10.000 dingen.

Wie wil, stelt Serieese, kan hiermee het spel van de Indische cultuuroverdracht naspelen. Wat onzinnig is kan weg. Wat zinnig is houden we erin. Zo'n recept bijvoorbeeld. Bewaren dus! En gebruiken. En aanpassen aan je eigen smaak. En doorvertellen aan je buurvrouw en je dochter. Dan weten we tenminste waarvoor we het gedaan hebben. Dat opsporen, bewaren en presenteren van immaterieel cultureel erfgoed.

Vragen uit de zaal leveren de volgende informatie op:

1. De manier waarop Edy Serieese invulling heeft gegeven aan het project wordt als zeer verrassend getypeerd. Het is een persoonlijke manier van werken die door veel meer mensen gedeeld kan worden.
2. Oral history kan verhalen bevatten waarin het verleden mythische proporties aanneemt. Het kunnen versteende verhalen worden, als iedereen hetzelfde verhaal over zijn eigen volk vertelt.
3. Het project 'Survivors of the Shoah' is ontstaan uit het idee dat we de verplichting hebben om de kinderen te vertellen over vroeger. Verhalen zijn een middel en geen doel. Maar door de overlevenden worden ze aangesproken op het feit dat ze altijd maar weer op de Shoah aangesproken worden.

4. Er is niet alleen interactie tussen de interviewer en de geïnterviewde, er is ook een beoogde luisteraar. Voor wie vertelt de verteller zijn verhaal?
5. Hoe moeten we omgaan met subsidieruis? Schrijven wij onze projecten niet te veel naar de mond van de subsidiegever waardoor we onze oorspronkelijke oogmerken uit het oog verliezen? Tegelijkertijd wordt erkend dat we onze projecten ook gefinancierd moeten krijgen. Ook wordt opgemerkt dat je altijd een zekere vrijheid moet behouden in je opzet voor een procesmatige ontwikkeling van je project. Laat je project vanwege subsidiemogelijkheden of technische beperkingen niet in een bepaald hokje plaatsen; timmer niet alles vooraf helemaal dicht.
6. De rol van kunst lijkt kleiner te worden ten voordele van erfgoed.
7. Een deelnemer wil een lans breken voor de scholing van oudere mensen als vrijwilligers bij onderzoek en projecten.
8. Er komt een pleit voor het opzetten van een discussie over de functie van musea in relatie tot verhalen/verhalenprojecten (een onderwerp dat vandaag te weinig aan bod is gekomen).